

MARCIN BUKAŁA

*Instytut Filozofii i Socjologii PAN*

## **Etyka przedsiębiorczości w późnośredniowiecznej scholastyce – wprowadzenie do problematyki**

Od epoki średniowiecznych scholastyków dzielą nas zasadnicze różnice w kulturze, w organizacji produkcji, a także w relacji pomiędzy myślą ekonomiczną i organizatorską a etyką. Jednakże obecny w tekstach scholastycznych wzór etyczny *iustus mercator* obejmował normy związane z etyką przedsiębiorczości, w tym kwestie motywacji i moralnego uzasadnienia osiągnięcia zysku oraz na pojęcie ryzyka i odpowiedzialności w interesach<sup>1</sup>. Myśl scholastyków miała również określone oddziaływanie praktyczne: poprzez podręczniki dla spowiedników<sup>2</sup> oraz poprzez wpływ na treść niektórych podręczników kupieckich<sup>3</sup>.

Dzisiejszy obraz tamtej epoki nie jest taki jak przedstawiała go nauka jeszcze w czasach Wernera Sombarta czy Maxa Webera, szczególnie w odniesieniu do środkowych i północnych Włoch stanowiących centrum ówczesnej

---

<sup>1</sup> Piron 2007; Bukała 2007<sup>1</sup>: 193–95; M. Bukała, „*Periculum*” and Business Responsibility: on the Scholastic Attitude toward Entrepreneurship. w: Gasparski W., Ryan L. V., Kwiatkowski S. (red.). *Entrepreneurship: Values and Responsibilities*. New Brunswick (International Annuals of Practical Philosophy and Methodology: 17) (w druku).

<sup>2</sup> Langholm 2003.

<sup>3</sup> Cotrugli 1990 (*Il libro dell' arte di mercatura*); por. Bukała 2007<sup>2</sup>.

„gospodarki-świata”<sup>4</sup>. W XIII i XIV w. dostrzega się kompanie handlowe o międzynarodowym zasięgu oraz początki bankowości związane głównie z obsługą obrotu wekslowego i wymianą pieniędzy pochodzących z różnych krajów i władztw terytorialnych. Pokazuje to szereg prac historyków gospodarki, począwszy od klasycznych już badań Armando Saporiego i Raymonda De Roover<sup>5</sup>, aż po współczesne studia Reinholda Müllera i Stevena Epsteina<sup>6</sup>. Jak pisał niegdyś Saporio, w ambicje kupców/przedsiębiorców tych stuleci prowadziły do systematycznych wysiłków organizatorskich oraz osiągnięć, które należy podziwiać, biorąc pod uwagę ograniczenia związane z mentalnością i poziomem środków materialnych i technicznych tamtych czasów<sup>7</sup>.

Nie należy jednak zapominać o fundamentalnych różnicach, jakie dzielą nas od badanej epoki. W ujęciu klasycznej ekonomii stosowany jest model *homo oeconomicus*, którego działania i wybory rządzą się spycyficznymi regułami dotyczącymi sfery gospodarczej. W kulturze scholastyków *homo oeconomicus* nie istnieje – w ich ujęciu działania człowieka pojmowane są zawsze w sposób integralny. Przykładowo, w *Summie teologii* Tomasza z Akwinu zysk kupiecki jest traktowany z odniesieniem do różnych aspektów życia kupca, obowiązków wobec rodziny, własnego kraju *etc.*<sup>8</sup> Przedmiotem rozważań jest więc zysk osiągany przez człowieka – w danym przypadku kupca – porównywany do wynagrodzenia za pracę (*stipendium laboris*), a nie zysk przedsiębiorstwa kupieckiego czy zysk z kapitału<sup>9</sup> (choć samo pojęcie kapitału występuje już w tekstach z XIII w. i pod koniec tego stulecia zostało zdefiniowane przez Piotra Janowego Olivi<sup>10</sup>).

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie zasadniczych elementów etyki przedsiębiorczości obecnych w tekstach teologów i kanonistów późnego

---

<sup>4</sup> Określenie „gospodarka-świat” wprowadził Braudel 1992: III: 74–121.

<sup>5</sup> Saporio 1955–; De Roover 1963<sup>1</sup>; 1963<sup>2</sup>; 1974.

<sup>6</sup> Epstein 1991<sup>1</sup>; 1991<sup>2</sup>; Müller 1997.

<sup>7</sup> Saporio 1955–: II: 695–763 (*Il personale delle compagnie mercantili del medioevo*, zob. s. 716).

<sup>8</sup> Thomas de Aquino 1974–: II: 624a–b (*Summa theologiae*, pars II<sup>a</sup>–II<sup>ae</sup>, qu. 77, art. 4, co); przekł. pol. w: Tomasz z Akwinu 1963–: t. XVIII; o cytowanym fragmencie *Summy* zob.: Głąbiński 1939: I: 53; Langholm 1992: 228–29; Bukala 2004<sup>1</sup>: 105–107; 2004<sup>2</sup>: 96.

<sup>9</sup> Pojęcie *lucrum* w tekście *Summy* oznacza zysk gdy chodzi o aspekt przedmiotowy (różnica pomiędzy ceną zakupu i ceną sprzedaży). Podmiotowy aspekt tego pojęcia można natomiast tłumaczyć, posługując się kategoriami Webera, jako „dochód z zarobkowania”, por. Weber 2002: 65–72 (Księga Pierwsza, II, § 11).

<sup>10</sup> Todeschini 1980: 85 (Petrus Johannis Olivi, *De usuris*); por. Bukala 2008: 38–41.

średniowiecza. Zwróć tu szczególną uwagę na swoistą rolę kultury europejskiej scholastyki na tle innych cywilizacji, cezury chronologiczne, uwarunkowania kulturowe oraz zagadnie relacji między teorią i praktyką. W mojej analizie historii etyki przedsiębiorczości nawiążę do kategorii „wymiany ekonomicznej”, „gospodarstwa domowego”, „przedsiębiorstwa” i „przedsiębiorcy” zdefiniowanych przez Webera<sup>11</sup>, który uwzględniał perspektywę historyczną, również średniowiecza<sup>12</sup>. Nie zamierzam poruszać tu szerszej zagadnienia „początków kapitalizmu”, które stanowi kwestię odrębną<sup>13</sup>, chcę za to odnieść się szczególnie do wkładu Webera w dziedzinie analizy kategorii, gdyż używanie pojęć i kategorii bez ich precyzyjnego zdefiniowania stanowi często słaby punkt badań historycznych<sup>14</sup>.

## Myśl scholastyków a inne cywilizacje

Początki nauki zarządzania i analizy ekonomicznej dostrzega się w antycznej Grecji: u Ksenofonta<sup>15</sup> i Arystotelesa. Zasadnicze cechy ujęcia greckiego oddzielają je zdecydowanie od współczesnych koncepcji. Mam na myśli zwłaszcza: 1) brak powiązania między zarządzaniem a tworzeniem bogactwa oraz wymianą dóbr; 2) postrzeganie roli pracy.

U Arystotelesa koncepcje zarządzania są przedstawione w *Ekonomicie*, szczególnie w I księdze<sup>16</sup>, a kwestie wymiany ekonomicznej traktowane są oddzielnie w V księdze *Etyki nikomachejskiej*<sup>17</sup>. Grecka „ekonomika” była

---

<sup>11</sup> Weber 2002: 43–157 (Ks. Pierwsza, II: „Podstawowe socjologiczne kategorie gospodarowania”).

<sup>12</sup> Weber 1924; 1992: 905–1014 (Ks. Druga, IX, 7 „Nieprawomocne panowanie /Typologia miast”).

<sup>13</sup> Zob.: Sombart 1978: 82–95; Weber 1994; Tawney 1963; por.: Kula 1983: 33–39; Gilchrist 1969: 122–39 („Conclusion: The Weber-Tawney Thesis in Retrospect”); Braudel 1992: t.II (rozdz. „Nowa sztuka życia: florenckie Quattrocento”); Langholm 2003: 256–71; Bukała 2007<sup>1</sup>: 202–203; zwłaszcza, że do sformułowa tej kwestji można odnieść istotne wątpliwości metodologiczne, patrz. Pirenne 1951: 15–50 (*Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*); por. Kula 1983: 34–35.

<sup>14</sup> Kula 1983: 36.

<sup>15</sup> Zob. Spsychalski 2000: 62–68.

<sup>16</sup> Zob. Campbell 1987; Lowry 1987; Spsychalski 2000: 124; Bukała 2004<sup>1</sup>: 78–80.

<sup>17</sup> O transakcjach pieniężnych traktuje II Księga *Ekonomiki* poświęcona „chrematystyce”. O ile jednak w przypadku pozostałych ksiąg istnieją wątpliwości co do autorstwa, to II Księ-

nauką o podziale bogactwa i o zarządzaniu dobrami, którymi obdarza nas natura. Stosując kategorie Webera, można określić ją ekonomiką „gospodarstwa domowego”, a nie ekonomiką „przedsiębiorstwa”<sup>18</sup>. Do takiego pojmowania „ekonomiki” odnosi się św. Tomasz w kwestii o zysku kupieckim, cytując zdanie Arystotelesa, iż zaopatrzenie społeczeństwa jest zadaniem „ekonomów i polityków”. Cytat ten pojawia się we wprowadzeniu do własnego stanowiska Tomasza, które w znacznej mierze różni się od Arystotelesowego<sup>19</sup>. W ujęciu scholastyków zagadnienia odpowiedzialności w biznesie, motywacji i organizacji działań kupca/przedsiębiorcy ujmowane są w ramach szerszej refleksji nad problematyką ekonomiczną. Stopniowo dostrzega się rolę przedsiębiorczości (*industria*) i pracy w tworzeniu bogactwa.

W pojmowaniu pracy różnica między pojęciami antycznych Greków a pojęciami scholastyków jest bardzo istotna. Ci pierwsi mieli na myśli działanie ożywionych narzędzi: praca miała charakter wyłącznie służebny, związany z niższą stroną ludzkiej natury. U scholastyków natomiast praca jest postrzegana jako świadoma działalność<sup>20</sup>, określana również terminem *opus*, tzn. dzieło<sup>21</sup>. Termin *labor* odnoszony jest zarówno do pracy fizycznej, jak i do pracy organizatorskiej (określenie zysku kupca jako *stipendium laboris*<sup>22</sup>). W XIII w. dostrzega się większe niż wcześniej zainteresowanie życiem społecznym i dowartościowanie wielu profesji<sup>23</sup>, w tym rzemieślników i kupców, choć anachronizmem byłoby przypisywanie scholastykom roli twórców współczesnej katolickiej teologii pracy<sup>24</sup>.

---

ga zdecydowanie nie pochodzi od Arystotelesa. Z reguły nie pojawia się też w przekładach średniowiecznych, por. Słomczyńska 1975: 11; o „modelu wymiany” z *Etyce* zob.: Wesoły 1989; Bukala 2004<sup>1</sup>: 67–72.

<sup>18</sup> Por. kategorie, Weber 2002: 79–83 (Księga Pierwsza, II, § 14).

<sup>19</sup> Zob. wyżej w przyp. 8.

<sup>20</sup> Tranquilli 1979: 61–249; o pojęciu pracy u średniowiecznych scholastyków zob. również: Strzeszewski 1960; 1962; Le Goff 1963; 1977; Jacher 1969; Cenacchi 1977; De Leo 1983; Hamesse, Muraille-Samaran 1990; Dolan 1991; Epstein 1991<sup>1</sup>; 1991<sup>2</sup>; Braunstein 2003; Bukala 2007<sup>1</sup>: 195–202.

<sup>21</sup> *Opus* jest terminem wieloznacznym. W niektórych XIII-wiecznych łacińskich przekładach *Etyki nikomachejskiej* Arystotelesa – w tym u Roberta Gresseteste, bpa Linkoln – słowo *opus* występuje w innym znaczeniu, oddając grecki termin „*chreia*” oznaczający potrzebę związaną z określonym dobrem, a nie pojęcie pracy (gr. „*ergon*”), por. Kaye 1998: 68–70.

<sup>22</sup> Thomas de Aquino. 1974–: II: 624b (*Summa theologiae*, pars II<sup>a</sup>-II<sup>ae</sup>, qu. 77, art. 4, co)

<sup>23</sup> Le Goff 1963<sup>2</sup>; 1977; De Leo 1983.

<sup>24</sup> Co słusznie podkreślali m.in.: Chenu 1955; Capitani 1993: 478–79.

Nie można przy tym zapominać, że od czasów starożytnych również inne cywilizacje, takie jak Egipt czy antyczny Rzym dały interesujące przykłady rozwiązań i myśli organizatorskiej<sup>25</sup>. W scholastyce zagadnienia etyki przedsiębiorczości i zarządzania stanowią jednak część rozbudowanej refleksji etyczno-ekonomicznej teologów i kanonistów, która ma całościowo wyjaśniać problematykę życia gospodarczego. We wcześniejszych okresach dziejów i w innych kulturach rozwój myśli organizatorskiej był związany z realizacją określonych przedsięwzięć, ale nie z analizą życia ekonomicznego. Przykładowo, w przypadku antycznego Rzymu, pomimo bardzo rozwiniętej praktyki gospodarczej, o poglądach ekonomicznych wiemy głównie ze źródeł o charakterze prawnym – brak jednak rozbudowanej refleksji teoretycznej<sup>26</sup>.

Mój wybór dotyczący czasów budowniczych katedr<sup>27</sup>, uzasadniony jest nie tylko osobistą specyfiką zainteresowań badawczych, ale również znaczeniem badanego okresu dla rozwoju idei i pojęć, które przetrwały w istotnej mierze w myśli i w kulturze współczesnej. Jak podkreślał Marc Bloch: „granica między aktualnym a nieaktualnym nie da się wyznaczyć jakimś z matematyczną dokładnością obliczonym odstępem czasu”<sup>28</sup>, gdyż „w czasie, podobnie jak w przestrzeni, działanie siły nie da się ocenić wyłącznie na podstawie odległości”<sup>29</sup>.

## Cezury chronologiczne – próba periodyzacji

a) XIII stulecie to czasy bardzo szybkiego rozwoju gospodarki i miast<sup>30</sup>. A. Saporì wskazywał nawet, iż w dziedzinie gospodarczej raczej wiek XIII niż XV powinien być uznany za „renesans”<sup>31</sup>. Jednocześnie była to epoka rozwoju działających w miastach zakonów żebrzących: franciszkanów, do-

---

<sup>25</sup> Zdyb1987.

<sup>26</sup> Fakt podkreślany w bolońskich wykładach prof. Ovidio Capitaniego „*Etica economica medievale*”.

<sup>27</sup> Zob. Kraus 1979.

<sup>28</sup> Bloch 1962: 63

<sup>29</sup> Bloch 1962: 67.

<sup>30</sup> O tzw. rewolucji handlowej XIII w. zob.: De Roover 1963<sup>2</sup>; Pounds 1994: 343–406.

<sup>31</sup> Saporì 1955–: III: 423–56 (*Medioevo e rinascimento: proposta di una nuova periodizzazione*)

minikanów, augustianów-eremitów<sup>32</sup>. Nastąpiły istotne zmiany w życiu religijnym – po IV soborze laterańskim (1215) upowszechniła się spowiedź ustna<sup>33</sup> oraz idea czyścica, co wpłynęło również na nauczanie Kościoła dotyczące sfery gospodarczej<sup>34</sup>. Data IV Lateranu – 1215 – może być uznana za cezurę chronologiczną ze względu na przełomowe znaczenie tego soboru, podkreślane m.in. przez Jacques’a Le Goffa<sup>35</sup>. Według niektórych ujęć historiografii krajów romańskich czas ten wyznacza koniec „właściwego” średniowiecza (Ovidio Capitani)<sup>36</sup>.

Późnośredniowieczne ujęcie zagadnień ekonomicznych znajdujemy w pojawiających się od schyłku XIII w. traktatach „o kontraktach”. Pierwszymi ich autorami byli: dominikanin Idzi z Lessines<sup>37</sup> oraz franciszkanin Piotr Janowy Olivi<sup>38</sup>, Aleksander Bonini z Aleksandrii (w Piemoncie)<sup>39</sup>. Najbardziej oryginalnym myślicielem był tu Piotr Olivi. Określenie jego koncepcji mianem „ekonomii politycznej średniowiecza”<sup>40</sup> jest może zbyt daleko idące, bardziej ostrożne są sformułowania Le Goffa o wynalezieniu ekonomii<sup>41</sup>.

Dla zrozumienia traktatów o kontraktach istotne znaczenie mają badania nad obecnością zagadnień ekonomicznych w tekstach chronologicznie je poprzedzających. Mam tu na myśli teksty Tomasza z Akwinu<sup>42</sup>, ale również prace kanonistów-mendykantów z pierwszej połowy XIII stulecia<sup>43</sup>, jak

---

<sup>32</sup> Kłoczowski 2003: 245–333.

<sup>33</sup> Kłoczowski 2003: 310–311.

<sup>34</sup> Le Goff 1997; o znaczeniu tej kwestii dla nuczania etyczno-ekonomicznego zob. Le Goff 1995: 79–103.

<sup>35</sup> Le Goff 2005 (rozdz. „Długie średniowiecze”); por. Knowles, Obolensky 1988: 170–171 i 296–99.

<sup>36</sup> Capitani 2004<sup>1</sup>: VI–VII. Autor wskazuje na datę koronacji cesarza Fryderyka II – pierwszego władcy prezentującego nowożytną koncepcję państwa (1215) – oraz śmierci papieża Innocentego III (1216).

<sup>37</sup> Aegidius de Lessina 1980 (*De usuris in comune*).

<sup>38</sup> Petrus Johannis Olivi, *De emptionis et venditionibus, de usuris, de restitutionibus*, wyd.: Todeschini 1980; por.: Kirshner, Lo Prete 1984; Capitani 1987; Langholm 1992: 345–73; Pi-ron 2007.

<sup>39</sup> Alexander de Alexandria, *Tractatus de usuris*, wyd.: Hamelin 1962.

<sup>40</sup> Capitani 1987.

<sup>41</sup> Le Goff 2005 (rozdz. „Kupcy, bankierzy i intelektualisci”).

<sup>42</sup> Zob. nowsze prace: Langholm 1992: 198–248; Todeschini 2000; Bukala 2004<sup>1</sup>: 95–141; 2008: 39–41.

<sup>43</sup> Langholm 1992: 37–62.

niewydany dotychczas *Casus fratris Clari*<sup>44</sup>, nad którym prowadzę studia. W odniesieniu do Tomasza chciałbym podkreślić wyniki moich wcześniejszych badań wskazujące, że również w dziedzinie etyki gospodarczej charakter jego nauczania nie może być zredukowany do recepcji Arystotelesa. Swoisty niearystotelesowski realizm Tomasza odróżnia się od idei potencjalności ekonomicznej Piotra Olivi<sup>45</sup>.

b) Druga cezura – połowa wieku XIV – to czasy regresu demograficznego i gospodarczego związanego z epidemią czarnej śmierci<sup>46</sup> oraz epoka schizmy kościelnej i kryzysu instytucji i kultury<sup>47</sup>. Dzieli ona badany okres na dwie połowy. Z końcem XIV w. zaobserwowano pojawienie się nowych postaw społecznych związanych z naszym tematem badań, a zapowiadających już epokę nowożytną. W etyce kupieckiej dostrzega się utylitaryzm, wyrażany szczególnie w listach Francesco Datinięgo, którego doskonale zachowane archiwum w Prato ma wielką wartość w odtworzeniu obrazu epoki. Według Saporiego utylitaryzm ten, występujący u Datinięgo jako postawa praktyczna, będzie potem obecny w refleksji autorów renesansowych, takich jak Leon Battista Alberti<sup>48</sup>. Równocześnie około połowy XIV w. stopniowo zanikają otwarte restytucje dochodów lichwiarskich, zastępowane przez „restytucje ukryte” pod płaszczem dobroczynności (Benjamin Nelson<sup>49</sup>). Zmniejsza się skala przedsięwzięć kupieckich, a zwiększa oszacowanie ich ryzyka w porównaniu z okresem poprzednim (Benjamin Kedar<sup>50</sup>). Zmienia się stosunek do ubóstwa, które zaczyna być wiązane z brakiem pracy i w konsekwencji

---

<sup>44</sup> O autorze zob. Henquinet 1939. W niniejszej pracy cytuję rękopis: Firenze, Biblioteca della Facoltà di Lettere. ms. 2, którego kopię w tej chwili posiadam; jednakże w dalszych badaniach zamierzam uwzględnić szczególnie bliższą oryginału wersję w rękopisie: Firenze, Bibl. Nazionale, ms. Conv. Soppr. B. VII, 1166.

<sup>45</sup> Bukala 2008: 39–41.

<sup>46</sup> Kedar 1976; Braudel 1992: I: 44 n.; Pounds 1994: 445–51.

<sup>47</sup> Michalski 1999: 157–196 (*Le courants critiques et sceptiques dans la philosophie du XIV<sup>e</sup> siècle*, 1925); Kałuza 1974; Stadelmann 1978; Chaunu 1989.

<sup>48</sup> Saporio 1955–: III: 223–31 (*Un nuovo tipo del mercante*, recenzja książki: Origo 1957) i 457–85 (*Cambiamento di mentalità del grande operatore economico tra la seconda metà del Trecento e i primi del Quattrocento*). Poglądy Albertiego były analizowane zwłaszcza w pracy Sombarta 1978: 82–95; por. Braudel 1992: II (rozdz. „Nowa sztuka życia: florenckie Quattrocento”).

<sup>49</sup> Nelson 1947.

<sup>50</sup> Kedar 1976: 85–90.

jest postrzegane jako brak wkładu do dobra wspólnego (Otto G. Oexle<sup>51</sup>), stopniowo staje się też przedmiotem represji ze strony komun miejskich (Bronisław Geremek<sup>52</sup>). Dzięki zegarom – obecnym w coraz większym stopniu na wieżach miast – wzrasta znaczenie pomiaru czasu oraz jego świecki wymiar związany z codziennym życiem gospodarczym (Le Goff<sup>53</sup>).

W drugiej połowie XIV w. powstają też traktaty *de contractibus* w Europie środkowej. W Niemczech, w Czechach i w Polsce większą rolę odgrywają autorzy nienależący do zakonów, jak autor jednego z najobszerniejszych i najważniejszych traktatów ekonomicznych – Mateusz z Krakowa<sup>54</sup>. Zainteresowania ekonomiczne takich autorów jak Mateusz, Henryk z Hesji (starszy) czy Jakub z Paradyża<sup>55</sup>, wiążą się z ich zaangażowaniem w kwestie reformy Kościoła. Mateusz z Krakowa był jednocześnie autorem szeroko znanej rozprawy *O praktykach kurii rzymskiej*<sup>56</sup>. Traktaty *de contractibus* poruszają w istotnym wymiarze problemy aktywności ekonomicznej duchownych, zwłaszcza w dziedzinie obrotu rentą<sup>57</sup>. Podkreśla się związek między lichwą a symonią<sup>58</sup> (tzn. kupceństwem dobrami duchowymi i stanowiskami kościelnymi). Moje wcześniejsze studia nad tekstami Mateusza z Krakowa i Henryka z Hesji zweryfikowały również tezy dawnej historiografii (w tym R. De Roovera). Pokazałem, że myśl ekonomiczna wymienionych autorów środkowoeuropejskich nawiązuje w dużej mierze do św. Tomasza, a ich koncepcja słusznej ceny nie może być postrzegana przeciwstawnie w stosunku do Tomaszowej<sup>59</sup>.

W pierwszej połowie XV w. w dziedzinie recepcji tekstów Arystotelesa podejście humanistyczne przekształca filologię, język i technikę przekładów<sup>60</sup>. Jak pisał Paweł Czartoryski humanizm nie zmienia jednak zasadniczo

---

<sup>51</sup> Oexle 2000: 162.

<sup>52</sup> Geremek 1989: 54 n.

<sup>53</sup> Le Goff 1963<sup>1</sup>; por. White 1962.

<sup>54</sup> Matheus de Cracovia 2000 (*De contractibus*); Bukala 2004<sup>1</sup>: 173–75 i 223–24; 2008: 40–43; o samym autorze zob. Seńko 1975; Kałuża 1980.

<sup>55</sup> Jacobus de Paradiso 1974 (*Tractatus de contractibus reemptionis*); por. Fijałek 1900: II: 311–21.

<sup>56</sup> Matheus de Cracovia 2007 (*De praxi romanae curiae*); por. Kałuża 2006.

<sup>57</sup> Fijałek 1900: II: 311–21; Olendzki 1997; Bukala 2004<sup>1</sup>: 173–75; 2005; o założeniach handlu rentą zob. Veraja 1960.

<sup>58</sup> Matheus de Cracovia 2000: 63 (*De contractibus*, pars I, cap. 6).

<sup>59</sup> Bukala 2004<sup>1</sup>: 204, 226.

<sup>60</sup> Swieżawski 1974–: I: 228–31.



czo interpretacji tekstów „przynajmniej w zakresie filozofii praktycznej nie zerwał z dawniejszą tradycją i obficie korzystał z jej wyników, co więcej nie potrafił, przynajmniej do końca XV w., dorównać poprzedniej twórczości w tej dziedzinie”<sup>61</sup>.

c) Okres kryzysu, schizm i dążenia do reform kończy się w połowie wieku XV. Jak podkreślał Stefan Swieżawski następuje zmierzch koncyliaryzmu i w oparciu o autorytet papieżstwa upowszechnia się filozofia chrześcijańskiego arystotelizmu, która przybiera znamiona oficjalnej ideologii<sup>62</sup>. Jednocześnie zaznacza się pozytywny trend w rozwoju gospodarczym Europy<sup>63</sup>. Zagadnienia etyczno-ekonomiczne traktowane są w sposób coraz bardziej kazuistyczny<sup>64</sup>. Autorzy drugiej połowy XV stulecia pomimo wyraźnej kontynuacji pracy swoich poprzedników, zapowiadają już scholastykę XVI-wieczną<sup>65</sup>.

Połowa XV w. może więc być cezurą zamykającą późnośredniowieczny okres w historii idei w naszej dziedzinie<sup>66</sup>. Równocześnie kończy pierwszą fazę renesansu w Italii określaną jako „mieszczańska” i „obywatelska”<sup>67</sup>. Miało to również wpływ na podejście do działalności ekonomicznej. Paradoksalnie, w drugiej połowie florenckiego „Quattrocento” – w okresie, który w ujęciu W. Sombarta miał otwierać erę kapitalizmu<sup>68</sup> – zaznacza się pewna deprecjacja pracy i przedsiębiorczości, a wzór kupca zostaje zastąpiony przez model człowieka uniwersalnego, przedstawiony przykładowo przez Albertiego<sup>69</sup>.

## Uwarunkowania kulturowe

Wydaje się słuszny pogląd Ovidio Capitaniego i Giacomo Todeschiniego, że sam rozwój stosunków gospodarczych<sup>70</sup>, nie wyjaśnia jeszcze powstania

---

<sup>61</sup> Czartoryski 1963: 26.

<sup>62</sup> Swieżawski 1990; 1998: 97–110 (*Problem „via antiqua” i „via moderna” w XV wieku i jego zaplecze ideologiczne*) i 111–136 (*Początki nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego*); 2007: 285–97 („Potrójne rozstaje myśli XV wieku”).

<sup>63</sup> Pounds 1994.

<sup>64</sup> Swieżawski 1987: 155–180 (rozdz. „Etyka gospodarcza”).

<sup>65</sup> O scholastyce XVI w. zob.: Schumpeter 1972: 96–107; Chaufen 1997.

<sup>66</sup> Por. podobna cezura chronologiczna w klasycznej monografii o lichwie: Noonan 1957.

<sup>67</sup> Bec 1981: 15–37 (“Introduzione. I tre tempi del umanesimo italiano”).

<sup>68</sup> Zob. wyżej przyp. 48.

<sup>69</sup> Lopez 1970: 67–68; Le Goff 1977: 152; Wood 2002: 53.

<sup>70</sup> Zob. wyżej przyp. 30.

koncepcji etyczno-ekonomicznych. Zasadnicze znaczenie miały tu również uwarunkowania kulturowe, zwłaszcza nowe ujęcie antropologiczne i etyczne prezentowane przez braci zakonów żebrzących<sup>71</sup>. W ramach teologii praktycznej zaczęto uwzględniać w szerszym zakresie, różne aspekty życia człowieka – w tym ekonomiczne. To, co wcześniej było przedmiotem specjalistycznych rozważań kanonistów<sup>72</sup>, staje się pod koniec XIII w. częścią rozbudowanej wizji teologiczno-etyczno-ekonomicznej.

Trzy aspekty ówczesnej kultury wydają się tu szczególnie ważne:

a) Pierwszy akcentowany był już w pracach Josepha Schumpetera czy R. De Roover: zainteresowanie etyczną stroną transakcji gospodarczych było swoistym katalizatorem rozwoju analizy ekonomicznej (i definiowania kategorii, takich jak czynniki wartości towarów czy kapitał)<sup>73</sup>.

b) Drugi aspekt wiąże się z ideą dobrowolnego ubóstwa. Znalazła ona wyraz zarówno w ruchach heretyckich lub znajdujących się na pograniczu herezji, jak i w ramach Kościoła, zwłaszcza w zakonie franciszkańskim<sup>74</sup>. Paradoksalnie idee dobrowolnego ubóstwa, przyczyniły się pośrednio do zmiany spojrzenia na życie gospodarcze, co pokazały nowsze badania nad tekstami franciszkańskimi<sup>75</sup>. Rozwijają się one szczególnie po wydaniu niezwykle oryginalnych tekstów ekonomicznych Piotra Olivi z końca XIII stulecia<sup>76</sup>, który zarazem był zwolennikiem radykalnej interpretacji nauczania św. Franciszka w zakresie ubóstwa braci<sup>77</sup>. Tradycyjnie, bogactwo zależało od miejsca w hierarchii społecznej, które człowiek otrzymywał poprzez urodzenie. Pod koniec XIII w. zaczęto dostrzegać, iż bogactwo może być konsekwencją działań człowieka związanych z pracą i z wkładem do dobra wspólnego (*bonum commune*)<sup>78</sup>. Szczególnie w ramach *oeconomica franciscana* położono nacisk na woluntaryzm: bogactwo może być rezultatem

---

<sup>71</sup> Capitani 2000 (zwłaszcza rozdz.: „Ipotesi sociali del Francescanesimo medievale: orientamenti e considerazioni”, „Verso una nuova antropologia e una nuova religiosità”); Bu-kała 2004<sup>1</sup>: 49–60 (rozdz. II: „Misja mendykantów a sfera gospodarcza”); Todeschini 2004; Lambertini 2004.

<sup>72</sup> Baldwin 1970 (część III „Merchants”).

<sup>73</sup> Schumpeter 1954: 72–107; De Roover 1967: 6.

<sup>74</sup> Manteuffel 1964; Oexle 2000.

<sup>75</sup> Grossi 1972; Burr 1989; Lambertini 1997; 2000.

<sup>76</sup> Zob. wyżej przyp. 38.

<sup>77</sup> Boureau, Piron 1999.

<sup>78</sup> Le Goff 1963<sup>2</sup>; Todeschini 2002; 2004; o pojęciu *bonum commune* zob.: Remigius Girolamis, *De bono communi*. wyd. De Matteis 1977; Kempshall 1999; Capitani 2004.

określonych działań, w pewnym sensie można również mówić o wyborze analogicznym do wyboru dobrowolnego ubóstwa.

c) Kolejny aspekt należy według mnie łączyć z chrześcijańskim pojęciem daru i z rozumieniem wymiany ekonomicznej. Poświęcę tej kwestii więcej uwagi, gdyż nie była analizowana w dotychczasowych opracowaniach. Podkreślano wprawdzie, że autorzy chrześcijańscy, począwszy św. Augustyna wprowadzają rozróżnienie między pojęciem wartości w znaczeniu uniwersalnym i pojęciem wartości w wymianie ekonomicznej, wyznaczanym przez potrzeby kupujących ludzi (*ad usum hominum*)<sup>79</sup>. Nie zwracano jednak uwagi, iż z rozróżnieniem tym wiąże się również inne: pomiędzy działaniami określonymi przez pojęcie daru a sferą ekonomiczną.

U Arystotelesa wymiana ekonomiczna była postrzegana jako wymiana dóbr, w ramach ogólniejszej zasady „sprawiedliwej odpłaty” (*contrapassum*), tzn. odpłaty dobrem za dobro i złem za zło<sup>80</sup>. Jest to opis sposobu działania społeczeństw tradycyjnych. Zasada „sprawiedliwej odpłaty” stoi jednak w sprzeczności z generalnym ewangelicznym przykazaniem miłości nieprzyjaciół i z ewangeliczną koncepcją daru, przedstawioną szczególnie w *Kazaniu na górze* (Łuk 6, 35)<sup>81</sup>, w której akcentuje się bezinteresowność daru i pomocy udzielonej bliźniemu. Chrześcijańska koncepcja daru nie mogła więc wyjaśniać wymiany ekonomicznej, która w tym kontekście kulturowym musiała stać się sferą autonomiczną, rządzącą się specyficznymi zasadami.

Sfera ekonomiczna była więc określana jako dziedzina „kontraktów odpłatnych”, najczęściej w terminach umowy kupna-sprzedaży (*emptio-ventitio*). Cechowało ją określanie wartości dóbr przez uczestników wymiany rynkowej (poprzez powszechne oszacowanie – *communis aestimatio*) oraz dopuszczalność osiągania zysku. Pojęcie „wspólnego rynku” (*commune forum*) oznaczało dany rynek społeczności lokalnej; dostrzegano przy tym, że wartość dóbr może być różna na różnych rynkach i w różnym czasie<sup>82</sup>.

---

<sup>79</sup> Por.: Augustinus Hipponensis 1955: 2: 336 (*De civitate Dei*, lib. XI, cap. 16) (przekł. pol.: Augustyn Św. 1998: 420–21); Thomas de Aquino 1974–: IV: 187 (*Sententia libri ethicorum*, lib. V, lectio IX, n. 4); zob. Kaye 1998: 68–70.

<sup>80</sup> Arystoteles 2000<sup>1</sup>: 176–79 (*Etyka nikomachejska*, 1132b–1133b); por. Wesoly 1989; Bukala 2004<sup>1</sup>: 67–72.

<sup>81</sup> Mam tu na myśli całą wymowę kazania, a nie jedynie słynne zdanie: «Mutuum date nihil inde sperantes», choć ma ono tu szczególne znaczenie; por. Bukala M. *Scholastic “Economics” the Dominican “studia” and Library in Wrocław*. Spoleto (w druku), rozdz. 3.

<sup>82</sup> Zob. niżej przyp. 107.

Rozróżnienie pomiędzy „kontraktami odpłatnymi”, a działaniami podejmowanymi *gratis* jest silnie zaakcentowane u scholastyków. U Mateusza z Krakowa znajduje odzwierciedlenie w strukturze jego dzieła *De contractibus* – w sposobie podziału drugiej (zasadniczej) części pracy na trzy traktaty<sup>83</sup>. Wyodrębnienie dziedziny „kontraktów odpłatnych” prowadziło do zdefiniowania autonomicznej przestrzeni, w której opisywano życie ekonomiczne.

Rzuca to dodatkowe światło na problem lichwy. Była ona określana również jako zastosowanie zasad kupna-sprzedaży do innej sfery, lub innymi słowy, jako sprzedaż rzeczy nie mogącej być przedmiotem sprzedaży. Stąd, Idzi z Lessines nazywał lichwę „korupcją hojności” (*corruptio liberalitatis*)<sup>84</sup> gdyż pożyczka (*mutuum*) będąca wyrazem pomocy nie powinna być udzielana odpłatnie. Trzeba jednak pamiętać, że kredyt, zwłaszcza w stosunkach między kupcami, przyjmował również „odpłatne” formy, np. sprzedaży renty (*redditus*)<sup>85</sup> czy obrotu wekslowego<sup>86</sup>.

## Pojęcie etyki przedsiębiorczości

Pisząc o problemach etyki przedsiębiorczości mam na myśli pozytywny wzór człowieka interesów. Zasadnicze znaczenie mają tu kwestie motywacji, odpowiedzialności i ryzyka w działaniach gospodarczych, godziwego zysku i pracy. W tekstach źródeł ukierunkowanych głównie na walkę ze zjawiskami negatywnymi są one podejmowane często w sposób jedynie pośredni. Przykładowo, na podstawie rozwiniętej teorii lichwy możemy pośrednio analizować koncepcję godziwego zysku będącą rewersem tej pierwszej teorii.

Etyka przedsiębiorczości i etyka zarządzania stanowi węższe pole badań w ramach średniowiecznej etyki ekonomicznej<sup>87</sup>. Właśnie ta węższa dziedzina odnosiła się ściśle do sfery działań gospodarczych. Tymczasem koncepcje

---

<sup>83</sup> Matheus de Cracovia 2000 : 52: «Secunda pars operis habet tres tractatus. Primus est de contractibus gratuitis et specialiter de mutuacione, secundus de contractibus non gratuitis et tamen omnino voluntariis, tertius de contractibus non gratuitis aliquid involuntarii includentibus» (*De contractibus*, cap. «prohemiale»)

<sup>84</sup> Aegidius de Lessina 1980: 20c (*De usuris in comune*, cap. 2).

<sup>85</sup> Lesiński 1966; zob. wyżej przyp. 57.

<sup>86</sup> Zob. Roover 1963<sup>2</sup>.

<sup>87</sup> Por. Bukała 2004<sup>2</sup>.

lichwy i sprawiedliwych cen dotyczyły wszelkich możliwych transakcji, niekoniecznie profesjonalnych – nie ograniczały się tylko do tego co dziś określamy „biznesem”. XV-wieczny kupiec z Dubrownika Benko Kutruljević w swojej pracy *De mercante perfetto* zestawił transakcje lichwiarzy, szlachty i ignorantów jako działania ludzi „nie znających sztuki kupieckiej”<sup>88</sup>.

Pojęcie przedsiębiorczości wiąże się z etyką kupiecką i z umowami kupna-sprzedaży (*emptio-venditio*). W tych umowach stroną bywał również rzemieślnik organizujący działalność swoich czeladników na zasadach umowy *locatio-conductio*<sup>89</sup> czy posiadacz ziemi inwestujący w hodowlę w ramach spółki<sup>90</sup>. Szersze pojęcia przedsiębiorcy i przedsiębiorczości mają więc tu swoje uzasadnienie<sup>91</sup>. Można odnosić je do różnych terminów występujących w oryginalnych tekstach. Przykładowo, Tomasz z Akwinu pisze o powierzeniu pieniędzy kupcowi lub rzemieślnikowi (*mercator* lub *artifex*) w ramach spółki<sup>92</sup>. Jednakże termin *mercator*, jak podkreślał m.in. Weber nierzadko występował w średniowieczu w szerszym znaczeniu, oznaczając również ludzi zajmujących się działalnością wytwórczą – może być więc utożsamiany z pojęciem przedsiębiorcy<sup>93</sup>. Według Todeschiniego wzór etyczny *iustus mercator* miał fundamentalne znaczenie w kształtowaniu się tożsamości grupowej warstwy mieszczańskiej wyznaczonej szczególnie przez idee dobrej wiary (*bona fides*) i dobra wspólnego (*bonum commune*)<sup>94</sup>. Samo pojęcie przedsiębiorczości należy wiązać z terminem *industria*, oznaczającym pilność, zapobiegliwość i inicjatywę ekonomiczną.

Źródłem pomocnym w zdefiniowaniu pojęcia kupca-przedsiębiorcy jest cytowany już podręcznik Benka Kutruljevića, określany przez Odda Langholma jako pierwszy podręcznik w dziedzinie *business administration*<sup>95</sup>. W przeciwieństwie do autorów innych podręczników kupieckich nastawionych ściśle praktycznie, Kutruljević uwzględnił w szerokim zakresie aspekty etyczne i w wielu przypadkach powołuje się na autorytet scholastyków,

---

<sup>88</sup> Cotrugli 1990: 155–56 (*Il libro dell' arte di mercatura*, lib. I, cap. 7).

<sup>89</sup> Epstein 1991<sup>2</sup>.

<sup>90</sup> Por. *Casus fratris Clari*, cap. „De soccitis sive societatibus” (Firenze. Biblioteca della Facoltà di Lettere, ms. 2: f. 3<sup>r</sup>).

<sup>91</sup> Określenie „entrepreneurship” stosował tu m.in. De Roover 1963<sup>3</sup>.

<sup>92</sup> Thomas de Aquino 1974-: II: 625 (*Summa theologiae*, pars II<sup>a</sup>–II<sup>ae</sup>, qu. 78, art. 2).

<sup>93</sup> Weber 2002: 971 (ks. II, rozdz. IX, cz. 7 „Typologia miast”, § 4).

<sup>94</sup> Todeschini 2004<sup>2</sup>: 30.

<sup>95</sup> Langholm 2003: 266–67.

zwłaszcza współczesnego mu św. Antoniego z Florencji (San Antonino)<sup>96</sup>. Benko przeciwstawia kupca-przedsiębiorcę nieprofesjonalistom szukającym okazji łatwego zysku w jednorazowych transakcjach oraz prawnikom, którzy podporządkowują życie gospodarcze nazbyt skomplikowanym formalnościom i zapominają o roli zaufania w interesach (związanego z pojęciem *bona fides*)<sup>97</sup>. Odnosi się z dystansem do szlachty, żołnierzy i ludzi uczonych, uważając, że przedstawiciele tych grup z reguły nie zarządzają umiejętnie swoimi pieniędzmi. Cechą charakterystyczną postawy Kotruljevića jest mieszczańskie i kupieckie poczucie dumy, obecne również w innych późnośredniowiecznych podręcznikach kupieckich<sup>98</sup>.

## Teoria i praktyka

Założenia scholastycznego systemu etyki gospodarczej wielu współczesnym wydają się zbyt idealistyczne. Stąd w niektórych pracach, zwłaszcza marksistowskich, wyrażany jest pogląd, iż praktyka ekonomiczna rozwijała się zasadniczo niezależnie od koncepcji etyki<sup>99</sup>, i stopniowo wymuszała dostosowanie się tej ostatniej. Interpretacje takie, choć upowszechnione, nie znajdują potwierdzenia w studiach specjalistycznych. Kwestia godziwości osiąganego zysku była rozstrzygana przez kryteria nie tylko formalne. Były to: pozytywne kryterium podejmowanego ryzyka i odpowiedzialności<sup>100</sup> oraz negatywne kryterium monopolu<sup>101</sup> czy ekonomicznego uzależnienia jednego z kontrahentów „przymuszającego jego wolę” do akceptacji niesprawiedliwych warunków (*voluntas coactiva*)<sup>102</sup>.

Przedstawiając wysokie wymagania etyczne w modelu sprawiedliwego kupca, scholastycy trzeźwo i realistycznie patrzyli na nieprofesjonalnych uczestników transakcji gospodarczych: na nabywców ziemi, na szlachciców

---

<sup>96</sup> Imię „Antonino”, tzn. „mały Antoni” nawiązuje do wzrostu świętego dominikanina; o tym autorze zob. De Roover 1967; Langholm 2003: 132–35.

<sup>97</sup> Cotrugli 1990:146 (*Il libro dell' arte di mercatura*, lib. I, cap. 4).

<sup>98</sup> Por. podręczniki kupieckie cytowane w pracach: Tucci 1977; Bukala 2007<sup>2</sup>.

<sup>99</sup> M. Bloch, pisał o kupcu, który „przez cały dzień gwałcił przykazania kościelne o lichwie i godziwej cenie”, por. Bloch 1962: 179.

<sup>100</sup> Zob. wyżej przyp. 1.

<sup>101</sup> De Roover 1951.

<sup>102</sup> Langholm 1998; Santarelli 2004: 167.

udzielających okazjonalnie pożyczek *etc.* Słusznie zauważali, że zysk osiąga się nie tylko w systematycznie prowadzonych przedsięwzięciach gospodarczych ale i dzięki okazjom, jakie dają zmiany wartości rynkowej posiadanych dóbr. Jeśli zmiany wartości ekonomicznej w czasie uzasadniają zysk w transakcjach okazjonalnych, to tym bardziej winny go uzasadniać różnice wartości pomiędzy różnymi regionami, gdy chodziło o kupców wykazujących się przedsiębiorczością (*industria*) i znajomością rynków oraz określoną pracą organizatorską<sup>103</sup>.

Nowsze badania źródłowe, szczególnie badania dotyczące Piotra Olivi pokazują daleko idący realizm analizy ekonomicznej obecny w myśli późnośredniowiecznej. Przykładowo, Olivi zwraca uwagę na nieskuteczność administracyjnych metod regulacji cen opóźniających naturalne dostosowanie się rynku<sup>104</sup>. G. Todeschini – pomimo pewnego sceptycyzmu w ocenie praktycznej realizacji „franciszkańskiej ekonomii” oraz ironii obecnej we wprowadzonym przezeń określeniu „cnotliwy krąg bogactwa”<sup>105</sup> – pokazuje, iż definiowanie rzeczywistości poprzez określony system pojęć pośrednio wpływa na działanie i praktykę. Mam tu na myśli również jego oryginalne studia porównawcze wyjaśniające terminologię i praktykę ekonomiczną średniowiecznych Żydów, które były z reguły błędnie rozumiane w ówczesnej kulturze europejskiej<sup>106</sup>.

Dla wyjaśnienia praktycznego wpływu myśli etyczno-ekonomicznej scholastyków kluczowe znaczenie ma pojęcie *forum*, konkretnie prawnicze znaczenie tego pojęcia – *forum* jako miejsce, w którym sądzone są działania ludzi (równoległe od XIII w. pojawia się również inne znaczenie terminu *forum*: miejsce w którym ocenia się wartość dóbr – czyli rynek<sup>107</sup>). W średniowiecznych tekstach pojęcie *forum* rozumiane jest jako rodzaj norm, wedle którego ocenia się postępowanie. Przykładowo, jakieś działanie czy umowa

---

<sup>103</sup> Thomas de Aquino 1974–: II: 624b (*Summa theologiae*, pars II<sup>a</sup>–II<sup>ae</sup>, qu. 77, art. 4, ra 2); Henricus de Gandavo 1979–: V: 219–30 (*Quodlibet* I, qu. 40).

<sup>104</sup> Zob. publikacje cytowane w przyp. 38.

<sup>105</sup> “Circolo virtuoso delle ricchezza” w tytule książki: Todeschini 2002.

<sup>106</sup> Todeschini 1989.

<sup>107</sup> *Casus fratris Clari*. cap. “Aliquis retituit usuras in Francia” (Firenze. Biblioteca della Facoltà di Lettere. ms. 2: f. 6r); Thomas de Aquino. 1974–: III : 637–38 (*De emptione et venditione ad tempus*) (przekł. pol.: Tomasz z Akwinu. 1999); Matheus de Cracovia. 2000: 98–100 (*De contractibus*, lib. II, tract. II, cap. 4). O późnośredniowiecznym pojęciu rynku zob.: Langholm 2003: 244–55; Prodi 2007, 2009.

są uznawane przez prawo cywilne (*in foro civile*), ale nie mogą być zaakceptowane na gruncie teologii (*in foro Dei*). W praktyce działania ludzi były oceniane zarówno na forum prawa rzymskiego (forum cywilne), na forum prawa kanonicznego, jak i na forum sumienia<sup>108</sup>. W tym ostatnim przypadku rozstrzygające znaczenie miała kwestia intencji, trudna do praktycznego sprawdzenia w ocenie zewnętrznej (nawet na forum kanonicznym). Jej kontrola dokonywała się głównie w sakramencie pokuty, który właśnie w późnym średniowieczu przyjmuje formę spowiedzi indywidualnej<sup>109</sup>. Nacisk na rolę wewnętrznej intencji u średniowiecznych scholastyków wiązał się z indywidualizmem ich ujęcia<sup>110</sup>, który zarazem stanowił siłę i wyznaczał pewne ograniczenia badanego systemu etyki.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła

- Aegidius de Lessina. 1980. *De usuris in comune*. patrz: Thomas Aquino 1974–. VII (*Allorum medii aevi auctorum. Scripta 61*): 20–29.
- Augustinus Hipponensis. 1955. *De civitate Dei*. B. Dombart, A. Kalb (wyd.). w: *Aurelii Augustini Opera*. XIV/1–2. Turnholt: Brepols („Corpus Christianorum” Ser. Latina: XVII–XVIII).
- Alexander de Alexandria. *Tractatus de usuris*. patrz: Hamelin (wyd.) 1962.
- Cotrugli B. (Raguseo). 1990. *Il libro dell’ arte di mercatura*. U. Tucci (wyd.). Venezia: Arsenale.
- Henricus de Gandavo. 1979–. = *Henrici de Gandavo Opera Omnia*. R. Macken (wyd.). Leuven–Leiden: Leuven University Press, E. J. Brill.
- Jacobus de Paradiso. 1974. *Tractatus de contractibus reemptionis*. D. Kuś (wyd.). „Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia“ II/ 2 : 63–122.
- Matheus de Cracovia 2000. *De contractibus*. M. Nuding (wyd.). Heidelberg: Winter (obejmuje dodatkowo: [*Responsio*] *ad questionem de vitaliciis et contractibus et mutuis etc.*)

---

<sup>108</sup> Gilchrist 1969: 48–50; por. *Casus fratris Clari*. cap. “De rei aliena detentione” (Firenze. Biblioteca della Facoltà di Lettere. ms. 2: f. 13r), cap. “De ementibus ad novellum” (ms. cit.: f. 14r).

<sup>109</sup> Le Goff 1977; por. Kłoczowski 2003: 310–11.

<sup>110</sup> Schumpeter 1954: 86–87.



- Matheus de Cracovia 2007. *O praktykach Kurii Rzymskiej* (tekst łac. i przekł. pol.). W. Seńko (wyd.). Kęty: Wydawn. Marek Derewiecki (Seria Dwujęzyczna „Ad fontes” II)
- Petrus Johannes Olivi. *De emptioibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus*. patrz: Todeschini (wyd.) 1980.
- Remigius Girolamis. 1965. *De peccato usurae*. O. Capitani (wyd.). “Studi Medievali” (ser. 3) VI (1965)/2: 537–662.
- Remigius Girolamis. *De bono communi; De bono pacis*. patrz: De Matteis (wyd.) 1977.
- Thomas de Aquino. 1974–. = *S. Thomae Aquinatis Opera Omnia*. R. Busa (wyd.). I–VII. Stuttgart 1974–1980: F. Frommann, G. Holzboog.

### Przekłady źródeł

- Arystoteles. 2000. *Etyka nikomachejska*. D. Gromska (przekł.). w: Arystoteles. *Dzieła wszystkie*. 5. Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN: 7–300.
- Arystoteles. 2001. *Polityka; Ekonomika*. L. Piotrowicz (przekł.). w: Arystoteles. *Dzieła wszystkie*. 6. Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN: 7–263.
- Augustyn Św. 1998. *Państwo Boże*. W. Kubicki (przekł.). Kęty: Antyk.
- Smith A. 1954. *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. G. Wolff, O. Einfeld, Z. Sadowski, A. Prejbisz, B. Jasińska (przekł. z ang.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomasz z Akwinu. 1963–. *Suma teologiczna*. F. Bednarski, P. Belch, S. Belch, A. Głazewski, S. Piotrowicz, R. Kostecki (przekł.). Londyn: Veritas 1963–1986 (Seria Tomistyczna „Biblioteki Polskiej”).
- Tomasz z Akwinu. 1999. *O kupnie i sprzedaży na kredyt*. J. Salij (przekł.). w: Św. Tomasz z Akwinu. *Dzieła wybrane*. Kęty: Antyk: 437–441.

### Opracowania

- Baldwin J. 1970. *Masters, Princes and Merchants: The Social Views of Peter the Chanter and his Circle*. I–II. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Bec Ch. 1981. *Cultura e società a Firenze nell’età della rinascenza*. Roma: Salerno Editrice.
- Bloch M. 1962. *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka* (przekł.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Boschiero G., Molina B. (red.). 2004. *Politiche del credito investimento e solidarietà*.

- Asti: Centro di Studi sui Lombardi e sul Credito nel Medioevo (“Collana del Centro Studi sui Lombardi” 5).
- Boureau A., Piron S. (wyd.) 1999. *Pierre de Jean Olivi (1248–1298). Pensée scolastique dissidence spirituelle et société. Actes du Colloque de Narbonne (mars 1998)*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin (“Études de philosophie medievale” 79)
- Braudel F. 1992. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm (XV–XVIII w.)*. I. *Struktury codzienności: możliwe i niemożliwe*; II. *Gry wymiany*; III. *Czas świata*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Braunstein. P. 2003. *Travail et entreprise au Moyen Âge*, Bruxelles: De Boeck (“Bibliothèque du Moyen Âge” 21).
- Bukała M. 2004<sup>1</sup>. *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły dominikańskiej w późnym średniowieczu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Atut” („Historia i kultura Śląska” I)
- Bukała M. 2004<sup>2</sup>. *Etyka ekonomiczna średniowiecza*. „Etyka” 37: 85–101.
- Bukała M. 2005. *Obrót rentą w ocenie średniowiecznych dominikanów i innych scholastyków*. w: M. Derwich, A. Pobóg–Lenartowicz (red.). *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław–Warszawa: Pracownia Badań na Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydawn. DiG: 519–30
- Bukała M. 2007<sup>1</sup>. *Enterprise Ethics, „Management” Ethics, and Work Ethics – Less Examined Aspects of “Oeconomica Mediaevalia” – Previous Research and New Questions*. “Studia Antyczne i Mediewistyczne” (ser. nova) 5 [40]: 185–205.
- Bukała M. 2007<sup>2</sup>. *„Il suo credito e la salvation tua” – good faith in „vendere al termine” according to Benko Kotruljević (Benedetto Cotrugli) of Dubrovnik*. patrz: Prodi (red.) 2007: 131–42.
- Bukała M. 2008. *Mendicant Friars and Medieval Notions and Ideas of Economic Life: “Oeconomica Dominicana” and “Franciscana”, and Particularities of Central Europe*. w: H. Specht, R. Andraschek-Holzer (red.). *Bettelorden in Mitteleuropa: Geschichte, Kunst, Spiritualität. Referate der gleichnamigen Tagung vom 19. bis 22. März 2007 in St. Pölten*. St. Pölten: Diözesanarchiv St. Pölten: 35–49.
- Burr D. 1989. *Olivi and Franciscan poverty: the origins of the “usus pauper” controversy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Campbell W. 1987. *The Old Art of Political Economy*. patrz: Lowry (red.) 1987: 31–42.
- Capitani O (red.). 1987. *Una economia politica nel Medioevo*. Bologna: Patron (“Il mondo medievale. Sezione di storia delle istituzioni, della spiritualità e delle idee” 15)

- Capitani O. 1993. *L'etica economica: considerazioni e riconsiderazioni di un vecchio studioso*. w: *Italia 1350–1450: tra crisi trasformazione e sviluppo. Atti del XXX Convegno internazionale (Pistoia, 10–13 marzo 1991)*. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte: 475–96.
- Capitani O. 2000. *Figure e motivi del francescanesimo medievale*. Bologna: Patron (“Il mondo medievale. Sezione di storia delle istituzioni, della spiritualità e delle idee” 25)
- Capitani O. 2004<sup>1</sup>. *Storia del Italia medioevale: 410–1216*. Roma–Bari: Edizioni Laterza.
- Capitani O. 2004<sup>2</sup>. *Cupidigia, avarizia, „bonum commune” in Dante Alighieri e Remigio de’ Girolami*. w: O. Munsch, T. Zotz (red.). *Scientia veritatis. Festschrift für Hubert Mordek zum 65. Geburtstag*. Ostfildern: Thorbecke: 351–64.
- Cenacchi G. 1977. *Il lavoro nel pensiero di Tommaso d’Aquino*. Roma: Pontificia Accademia di S. Tommaso d’Aquino e di Religione Cattolica, Coletti editore (“Studi Tomistici” 5).
- Chaufen A. 1997. *Wiara i wolność. Myśl ekonomiczna późnych scholasyków* (przekł. z ang.), Warszawa: Arvil.
- Chaunu Ph. 1989. *Czas reform* (przekł. z fr.). Warszawa: Pax.
- Chenu M.-D. 1955. *Pour une théologie du travail*, Paris: Editions du Seuil.
- Czartoryski P. 1963. *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*. Wrocław: Ossolineum („Monografie z dziejów nauki i techniki” XXI).
- De Leo P. 1983. *L’esegesi medievale dell’immagine biblica del lavoro*. w: *Lavorare nel Medio Evo. Rappresentazioni ed esempi dall’Italia dei secoli X–XVI. Atti del XXI convegno di studio (Todi, 12–15 ottobre 1980)*, Perugia–Todi: Centro di studi sulla spiritualità medievale, Accademia Tudertina : 221–55.
- De Matteis M. C. 1977. *La „teologia politica comunale” di Remigio de Girolami*, Bologna: Patron.
- De Roover R. 1951. *Monopoly Theory prior to Adam Smith: A Revision*. “Quarterly Journal of Economics” LXV: 492–524.
- De Roover R. 1963<sup>1</sup>. *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- De Roover R. 1963<sup>2</sup>. „The Organization of Trade”. w: M. Postan, E. Miller (red.), *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge University Press (“The Cambridge Economic History of Europe” III): 45–118.
- De Roover R. 1963<sup>3</sup>. *The Scholastic Attitude Towards Trade and Entrepreneurship*. “Exploration in Entrepreneurial History” (ser. 2) I: 76–87.
- De Roover R. 1967. *San Bernardino of Siena and Sant’Antonino of Florence: The Two Great Economic Thinkers of the Middle Ages*. Boston (Mass.): Baker Li-

- brary Harvard Graduate School of Business Administration (“Kress Library of Business and Economic” 19).
- De Roover R. 1974. *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe: Selected Studies*. J. Kirshner (red.). Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Dolan C. (red.), *Travail et travailleurs en Europe au Moyen Age et au début des Temps modernes*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Epstein S. 1991<sup>1</sup>. *Wage, Labour and Guilds in Medieval Europe*. Chapel Hill – London: University of North Carolina Press.
- Epstein S. 1991<sup>2</sup>. *The Theory and Practice of Just Wage*. “Journal of Medieval History” XVII: 53–69.
- Etica e politica* 1999 = *Etica e politica le teorie dei frati mendicanti nel due e trecento. Atti del XXVI convegno di studio (Assisi, 15–17 ottobre 1998)*. Spoleto: Società Internazionale di Studi Francescani, Fondazione CISAM.
- Fijałek J. 1900. *Mistrz Jakób z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie soboru bazylejskiego*. I–II. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Geremek B. 1989. *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*. Warszawa: Czytelnik.
- Gilchrist J. 1969. *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*. London: Macmillan.
- Głąbiński S. 1939. *Historia ekonomiki powszechnej*. I–II. Lwów: Wydawn. Towarzystwa Naukowego we Lwowie.
- Grossi P. 1972. „*Usus facti*”. *La nozione di proprietà nella inaugurazione dell’età nuova*. „Quaderni Fiorentini” I: 287–355.
- Hamelin A. M. (wyd.). 1962. *Un traité de morale économique au 14. siècle: Le „Tractatus de usuris” de Maître Alexandre d’Alexandrie*, Louvain: Nauwelaerts (“Analecta mediaevalia Namurcensia” 13 ).
- Hamesse J., Muraille-Samaran C. (red.). 1990. *Le travail au Moyen Age. Une approche interdisciplinaire. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve*, Louvain: Institute d’Etudes Médiévales de l’Université Catholique de Louvain.
- Henquinet F.-M. 1939. *Clair de Florence, O.F.M., canoniste et penitencier pontifical, vers milieu du XIII<sup>e</sup> siècle*. „Archivum Franciscanum Historicum” XXIII: 3–48.
- Jacher W. 1969. *Typologia pracy ludzkiej w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*. „Studia Theologica Varsaviensia”, VII/ 2: 153–176.
- Kaluża Z. 1974. “*Translatio studii*”. *Kryzys uniwersytetu paryskiego w latach: 1380–1400*. „Studia Mediewistyczne” XV: 70–108.
- Kaluża Z. 1980. *Metateologia Mateusza z Krakowa*. „Studia Mediewistyczne” XX/1: 19–90.

- Kałuża Z. 2006. *Matthieu de Cracovie, Pierre Wysz de Radolin et les autres, en réponse à M. Jürgen Miethke*. „Pensiero Politico Medievale” III/IV: 239–252.
- Kaye J. 1998. *Economy and Nature in the Fourteenth Century. Money, Market Exchange and the Emergence of Scientific Thought*. Cambridge University Press (“Cambridge Studies of Medieval Life and Thought” ser. IV, 35)
- Kedar B. 1976. *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-Century Depression*. New Haven – London: Yale University Press.
- Kempshall M. 1999. *The Common Good in Late Medieval Political Thought*. Oxford: Clarendon.
- Kirshner J., Lo Prete K.. 1984. *Peter John Olivi’s Treatises on Contracts of Sale, Usury and Restitution: Minorite Economics or Minor Works?* “Quaderni Fiorentini” XIII: 233–86.
- Kłoczowski J. 2003. *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*. Poznań: Wydawn. Polskiej Prowincji Dominikanów „W drodze”.
- Knowles M. D., Obolensky D. 1988. *Historia kościoła. 600–1500* (przekł. z ang.). Warszawa (“Historia Kościoła”: II). Warszawa: Pax.
- Kraus H. 1979. *Gold was the mortar: the economics of cathedral building*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kula W. 1983. *Problemy i metody historii gospodarczej*, <sup>(2)</sup> Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lambertini R. 1997. „*Usus*” and „*usura*”: *Poverty and Usury in the Franciscans’ Responses to John XXII’s „Quia vir reprobus”*. „Franciscan Studies” XLIV: 185–210.
- Lambertini R. 2000. *La povertà pensata. Evoluzione storica della definizione dell’identità minoritica da Bonaventura a Ockham*, Modena: Mucchi Editore.
- Lambertini R. 2004. „*Pecunia*”, „*possessio*”, „*proprietas*”, *alle origini di minori e predicatori: osservazioni sul filo della terminologia*. [w:] *L’economia dei conventi dei Frati Minori e Predicatori fino alla metà del trecento. Atti del XXXI convegno internazionale di studio (Assisi, 9–11 ottobre 2003)*, Spoleto: Società Internazionale di Studi Francescani, Fondazione CISAM: 3–42.
- Langholm O. 1984. *The Aristotelian Analysis of Usury*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Langholm O. 1992. *Economics in Medieval Schools. Wealth, Exchange, Value & Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200–1350*. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill („Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters“ XXIX).
- Langholm O. 1998. *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought. Antecedents of Choice and Power*. Cambridge University Press (“Historical perspectives on modern economics”).

- Langholm O. 1999. *The Economic Ethics of Mendicant Orders: a Paradigm and a Legacy*, patrz: *Etica e politica* 1999: 155–72.
- Langholm O. 2003. *The Merchant in the Confessional: Trade and Price in the Pre-reformation Penitential Handbooks*. Leiden–Boston: E. J. Brill (“Studies in Medieval and Reformation Thought” XCIII).
- Le Goff J. 1963<sup>1</sup>. *Le temps du travail dans le „crise” du XIVe siècle: du temps médiéval au temps moderne*. „Le Moyen Âge”: 597–613.
- Le Goff J. 1963<sup>2</sup>. *Métiers licites et métiers illicites dans ‘Occident Médiéval’*, “Annales de l’Ecole des Hautes Etudes de Gand : Etudes Historiques” V: 41–57.
- Le Goff J. 1977. *Mestiere e professione secondo i manuali dei confessori nel Medioevo*. w: Tenze, *Tempo della Chiesa e tempo del mercante. Saggi sul lavoro a la cultura nel medioevo* (przekł. z fr.). Torino: Giulio Einaudi editore: 133–52.
- Le Goff J. 1995. *Sakiewka i życie: gospodarka i religia w średniowieczu* (przekł. z fr.). Gdańsk: Wydawn. Marabut.
- Le Goff J. 1997. *Narodziny czyścica* (przekł. z fr.), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Le Goff J. 2005. *W poszukiwaniu średniowiecza*. J.-M. De Montremy (red.) (przekł. z fr.). Warszawa: Czytelnik
- Lesiński B. 1966. *Kupno renty w Polsce średniowiecznej na tle ówczesnej doktryny i praktyki zachodnioeuropejskiej*. Poznań: Uniwersytet im A. Mickiewicza („Prace wydziału prawa” 23).
- Lopez R. 1970. *Un texte inédit: le plus ancien manuel italien de technique commerciale*. „Revue Historique” CCXLIII: 67–76.
- Lowry T. (red.) 1987. *Pre-classical Economic Thought*, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Lowry T. 1987<sup>1</sup>. *The Greek Heritage in Economic Thought*. patrz: Lowry (red.) 1987
- Manteuffel T. 1964. *Narodziny herezji – wyznawcy dobrowolnego ubóstwa w średniowieczu*. <sup>2</sup> Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Michalski K. 1999. *Histoire de la philosophie*. Kraków : Papieska Akademia Teologiczna, Wydawn. Instytutu Księży Misjonarzy (“Studia res gestas facultatis theologiae Universitatis Jagellonicae illustrantia” XI).
- Müller R. 1997. *The Venetian Money Market: Bancs, Panics and the Public Debt: 1200–1500*, Baltimore–London: John Hopkins University Press.
- Meusnier N. Piron S. (red.) 2007. *Medieval Probabilities*. “Journ@al Electronique d’Histoire de Probabilités et de la Statistique/ Electronic Journal for History of Probability and Statistics» III/1 (<www.jehps.net>).

- Nelson B. 1947. *The Usurer and the Merchant Price: Italian Businessmen and the Ecclesiastical Law of Restitution, 1100–1500*. „Journal of Economic History”, Supplement 7: 104–22.
- Noonan J. T. 1957. *The Scholastic Analysis of Usury*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Oexle O. G. 2000. *Ubóstwo i opieka nad ubogimi około 1200 roku. Przyczynek do zrozumienia dobrowolnego ubóstwa Elżbiety z Turynгии*, [w:] Tenze, *Spółeczeństwo średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia* (przekł. z niem.). Toruń: Wydawn. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: 147–79.
- Olendzki K. 1997. *Moralność i kredyt. Kontrakt kupna – sprzedaży w traktach uczonych środkowo europejskich z przełomu XIV i XV w.* „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” LVI/LVII: 29–67.
- Olendzki K. 2003. *Wizja „male ablatum” w zapisach czternasto- i piętnastowiecznego ustawodawstwa synodalnego polskiej prowincji kościelnej*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” LXIII: 7–52.
- Origo I. 1957. *Merchant of Prato*, London: Jonathan Cape.
- Piron S. 2007. *Le traitement de l'incertitude commerciale dans la scolastique médiévale*. [w:] Meusnier, Piron 2007.
- Pirenne H. 1951. *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Bruges: Desclée de Brouwer.
- Pounds N. 1994. *An Economic History of Medieval Europe*. London–New York: Longman.
- Prodi P. (red.) 2007. *La fiducia secondo i linguaggi del potere. Contratto credito e politica dalla tarda antichità al mondo moderno. Atti di convegno internazionale di studio (Bologna, 22–24 Marzo 2007)*. Bologna: Società Editrice “Il Mulino”.
- Prodi P. 2007<sup>1</sup>. *Il mercato come la sede di giudizio sul valore delle cose e degli uomini*. patrz: Prodi (red.) 2007: 157–77.
- Prodi P. 2009. *Settimo non rubare: furto e mercato nella storia dell'Occidente*. Bologna: Società Editrice “Il Mulino”.
- Santarelli U. *Commenda, usura e sistema societario (una questione di punti di vista)*. patrz: Boschiero, Molina (red.). 2004: 162–168.
- Sapori A. 1955–. *Studi di storia economica (secoli XIII–XIV–XV)*. voll. I–III: Firenze 1955–67: G. C. Sansoni – Editore.
- Schumpeter J. 1954. *History of Economic Analysis*. E. B. Schumpeter (red.). Oxford University Press.
- Seńko W. 1975. „Mateusz z Krakowa” w: *Polski Słownik Biograficzny*. XX. Wrocław: Ossolineum. 195–98.

- Sombart W. 1978. *Il borghese: lo sviluppo e le fonti dello spirito capitalistico* (przekł. z niem.), Milano: Longanesi & C.
- Słomczyńska A. 1975. *Krakowskie komentarze z XV wieku do „Ekonomiki” Arystotelesa*. Wrocław: Ossolineum („Monografie z dziejów nauki i techniki”, CXVIII).
- Spychalski G. 2000. *Myśl społeczno-ekonomiczna starożytności i średniowiecza*. Łódź: Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stadelmann R. 1978. *Il declino del Medioevo: una crisi di valori* (przekł. z niem.), Bologna: Società Editrice “Il Mulino”.
- Strzeszewski Cz. 1960. *Le juste salaire chez Saint Thomas d’Aquin*. „Roczniki Teologiczno Kanoniczne” VI: 247–62.
- Strzeszewski Cz. 1962. *Twórczość pracy ludzkiej w nauce św. Tomasza z Akwinu*. „Roczniki Filozoficzne KUL” X: 59–65.
- Świeżawski S. 1974–. *Dzieje filozofii europejskiej w XV wieku*. I–VI. Warszawa 1974–1980: Akademia Teologii Katolickiej.
- Świeżawski S. 1987. *U źródeł nowożytnej etyki. Filozofia moralna w Europie XV wieku*. Kraków: Znak.
- Świeżawski S. 1990. *Kłęska koncyliaryzmu. Przyczynek do dziejów etyki społecznej i politycznej w późnym średniowieczu*. „Roczniki Filozoficzne KUL” XXXVII–XXXVIII: 55–77.
- Świeżawski S. 1998. *Studia z myśli późnego średniowiecza*. Warszawa: Fundacja “Atletheja”.
- Świeżawski S. 2007. *Prawda i tajemnica. Pisma filozoficzne*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Todeschini G. 1980. *Un trattato di economia politica francescana: il „De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus” di Pietro di Giovanni Olivi*. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo (“Studi storici” 125–126).
- Todeschini G. 1989. *La ricchezza degli ebrei. Merci e denaro nella riflessione ebraica e nella definizione cristiana dell’usura alla fine del medioevo*, Spoleto: Fondazione CISAM (Biblioteca degli “Studi Medievali” XV)
- Todeschini G. 1999. *Ordini mendicanti e linguaggio etico-economico*. patrz. *Etica e politica*. 1999: 5–25.
- Todeschini G. 2000. *“Ecclesia” e mercato nei linguaggi dottrinali di Tommaso di Aquino*, “Quaderni Storici” XXV: 585–621.
- Todeschini G. 2002. *I mercanti e il tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Età Moderna*. Bologna: Fondazione del Monte di Bologna e Ravenna, Società editrice “Il Mulino” (“Collana di storia dell’economia e del credito” XI).
- Todeschini G. 2004. *Ricchezza francescana: dalla povertà volontaria alla società di mercato*. Bologna: Società Editrice “Il Mulino” (por. recenzja M. Bukafy. „Kwartalnik Historyczny” CXII (2005) /3: 168–72).



- Todeschini G.. 2004 *Credito, credibilità, fiducia: il debito e la restituzione come forme della socialità tra medioevo ed età moderna*. patrz. G. Boschiero, B. Molina (red.). 2004: 21–31.
- Tranquilli V. 1979. *Il concetto di lavoro da Aristotele a Calvino*. Milano – Napoli: Riccardi editore.
- Tucci U. 1977. *I manuali di mercatura e pratica degli affari nel Medioevo*. w: *Fatti e idee di storia economica nei sec. XII–XX. Studi dedicati a Franco Borlandi*. Bologna: Società Editrice “Il Mulino”: 215–31.
- Veraja F. 1960. *Le origini della controversia teologica sul contratto di censo nel XIII secolo*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura (“Storia ed Economia” 7).
- Weber M. 1924. *Zur Geschichte de Handels gesellschaften im Mittelalter*. w: Tenze, *Gesamte Aufsätze zur Soziologie und sozial Politik*. Tübingen: Mohr: 323–34.
- Weber M. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej* (przekł. z niem.). Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN.
- Weber M. 1994. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* (przekł. z niem.). Lublin: Test.
- Wesoły M. 1989. *Aristotle’s Conception of Justice as Equality*. “Eos” 77: 211–220.
- White L. 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford University Press.
- Wood W. 2002. *Medieval Economic Thought*. Cambridge University Press.
- Zdyb M. 1987. *Zarys historii myśli organizatorskiej*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej – Wydz. Prawa i Administracji.

Marcin Bukala

## ENTREPRENEURIAL ETHICS IN THE LATE MEDIEVAL SCHOLASTICS – INTRODUCTION TO THE RESEARCH TOPIC

### S u m m a r y

The paper concerns the idea of entrepreneurial ethics in scholastic texts. The sources, methods of research, and general historical preliminaries are discussed. In the methodology of the research Max Weber’s categories of economic exchange, entrepreneurship and entrepreneur are invoked. Medieval notions and concepts, such as *iustus mercator*, *industria*, and *bonum commune* are analyzed in the context of these socio-economic categories.

Texts from the middle of the XIII<sup>th</sup> century to the middle of XV<sup>th</sup> century are taken into consideration, in particular such canonists and theologians as Chiaro of

Florence (*Casus fratris Claris*), Thomas Aquinas, Giles of Lesines, Henry of Ghent, Peter Olivi, Matthew of Cracow, Bernardine of Siena, and Antonine of Florence. The merchant's guide by Benko Kutruljević (Benedetto Cotrugli) is considered too, as an example of reception of scholastic thought at a more practical level.

In the topic discussed the particularity of Latin Christianity in the late medieval period, in comparison to other epochs and civilizations, is linked to the new idea of work and to certain cultural phenomena, including: the ethical focus of scholastic doctors, the idea of volunteer poverty, and Christian concept of the gift (referred to particularly in the *Sermon on the Mount*: Luke 6, 20–45). The system of terms and notions – by which entrepreneurship and economic activity were defined – influenced in some way the mentality and social practice. In practice, the evaluation of entrepreneurial activity was related to different systems of norms, which was expressed by the notion of *forum*. This could be: Roman law (*forum civilis*), canons, and practical theology (*forum Dei*). In the final case of *forum Dei*, the individual confession, introduced by the Church in the XIII<sup>th</sup> century, was of crucial significance.

Key words: entrepreneurial ethics, economic ethics, scholastic philosophy and theology, medieval history, social and economic history, just merchant (*iustus mercator*), common good (*bonum commune*), entrepreneurship (*industria*), merchant guides.